

KOLAUGUD RAUDEESRIIDES

Sõprade kirjad on su poole teel. Jaan Kaplinski ja Hellar Grabbi kirjavahetus 1965–1991. Koostanud ja kommenteerinud Sirje Olesk. *Litteraria*. Eesti kultuuriloo allikmaterjale. Vihik 26. Tartu: Eesti Kirjandusmuuseumi Teaduskirjastus, Eesti Kultuurilooline Arhiiv, 2013. 331 lk.

Alguseks pean teatama, et publitseeritud kirjavahetused pole kuulunud mu lemmiklektüüri hulka. Pean nende avaldamist kasutuks asendustegevuseks, selmet kirjutada uurimusi, kus talletatud kirjad võiksid olla allikmaterjaliks. Huvitada võivad need vaid kitsast eriteadlaste ringi ja ehk ka teatud tüüpe, kellel on vastupandamatu huvi võõraste erakirjade lugemise vastu, mida üldiselt pole peetud heaks tooniks. Jaan Roos on oma päevikus öelnud, et mälestuste kirjutamine on puhtas pesus esinemine. Veel enam kehtib see metafoor teisele inimesele saadetud kirjade kohta: igaüks tahab neis ikka parema ja targemana näida ning mingit tõde sealt otsida on mõttetu. Vanad kommunistid, kelle kirju on avaldatud, valetavad niikuinii ning ausad inimesed olid sovetiühiskonnas paratamatult sunnitud oma tõelisi mõtteid varjama.

Ent muidugi pole halba heata ja sellest kahtlasest materjalist leidub vägaagi meeldivaid erandeid. Praegu meenub näiteks Arvo Mägi ja Arno Vihalemma humoorikas kirjavahetus, kus kirjutajatel polnud vabas ühiskonnas vaja kätt suu ees hoida. Ning ka siin tutvustata-

vad kirjad kuuluvad üllatuslikult parimate hulka, mida olen lugenud. Muidugi mõjub siin kaasa subjektiivne aspekt: mõlemad korrespondendid on tuttavad mehed, aeg ja olustik samuti tuttavad, kuid põhiline on see, et Jaani ja Hellari kirjades pole mõttetuid targutusi ega heietusi, kirjade sisu on konkreetne, asjalik ja informatiivne. Nii mõndagi sain sealt esmakordselt teada.

Ma ei hakka nende kirjade sisu ümber jutustama, huviline võib ise neid raamatust lugeda. Pealegi on teos varustatud mõlema autori eessõnaga ja koostaja Sirje Oleski põhjaliku järeلسõnaga, millele mul on vähe lisada. Pigem püüaksin vastata (muidugi oma mätta otsast) küsimustele: 1) kes olid kirjade vahetajad, 2) mida nad sellega taotlesid ja 3) mida nad sellega saavutasid.

Jaan Kaplinskiga tutvustas mind Andres Ehin 1968. aastal ülikooli vanas kohvikus, ühes tollase Tartu kultuurielu keskuses. Muidugi olin temast kuulnud, tema luulet lugenud ning teda isegi linnas näinud. Mõne aasta suhtlesime üsna tihedalt, kuid erinev loomus ja elustiil jahutasid seda. Minu arvates on Kaplinski eraklusse kalduv introvert, kellel normaalsete sõprussuhete sõlmimine on olnud üsna raske, kui mitte võimatu. Seda kinnitab ta ka ise oma mälestusraamatus „Isale”. Headeks tuttavateks jäime ikkagi, kuni sattusime sõnelema juudiküsimuse üle Sirbi veergudel, mida tema võttis ootamatult tõsiselt. Ent aastakümnete jooksul oleme saanud näha Jaani iden-

titeediotsinguist tulenevaid metamorfoose. Kord oli ta poolakas ja kirjutas oma eesnime Jan, siis sai temast marueestlane peaaegu et kalleellerlikus stiilis, ning viimased aastakümned on ta panustanud oma õige efemeersele juudi päritolule. Kunagi jutustas ta mulle ise, et XVII sajandil oli tema esivanem Kaplan lasknud end ristida ning Rzeczospolitas oli see niivõrd haruldane juhtum, et Kaplanist sai kohe poola aadlimees Kaplinski.

Kasutan siiski juhust, et meenutada üht teadvustamata kontakti temaga aastakümneid tagasi. Sugulane Arvo Mägi (täpsemalt vanatädipoeg) saatis Jaanile Rootsist valiku pagulasluule paremikust. Jaan pani need oma koolivendade hulgas ringi käima ja üks viimastest, tollane EPA maakorraldustudeng Tõnu Raid saatis luuletuste kooptiad panderollidega ajalehtede vahele peidetuna Mordva vangilaagrisse oma avastamata organisatsiooni kaaslasele Jüri Pertmannile. Lugesime kõik neid luuletusi, mis olid meile seal nagu sõnumiks teisest maailmast. Mäletan, et seal oli Underit, Visnapuud, Ristikivi, Lepikut ja Mäge ennast. Kirjutasime ümber, õppisime pähe ning Visnapuu „julgust, usku ja võidukat lootust” sai koguni meie salajase laagriorganisatsiooni parooliks. Mulle jutustas sellest Arvo Mägi ise 1990. aastate alguses.

Ka Hellar Grabbiga sain tuttavaks aasta hiljem väikeses Park-hotelli kohvikus, kus meid tutvustas Mati Unt. Oleme mõlemad seda kohtumist meenutanud, mina koguteoses „Undi-jutud”, tema mälestusraamatus „Seitse retke kodumaale”. Ent erinevalt Kaplinskist, kes oli kogu aeg läheduses olemas, kohtusime Hellariga uuesti alles 1980. aastate lõpus. Teadsin, et ta toimetab ajakirja Mana, mille numbreid minulgi õnnestus lugeda, ent ei teadnud, et paljud mõnikord üsnagi vihased kommentaarid Vaba Euroopa raadio eestikeelsetes saadetes, mida ma järje-

kindlalt kuulasin, kuulusid temale. Ja üks kaudne kontakt oli temagagi. Sain kunagi Ott Arderilt Milovan Djilase „Uue klassi” eksemplari ning kasutasin seda nii mõnegi noorema inimese silmade avamiseks ühiskonna suhtes, kus ta oli sunnitud elama. Aga ma ei teadnud, et see väärt raamat oli Hellar Grabbi tõlgitud ja paljundatud. Erinevalt Jaan Kaplinskist oli Hellar aktiivne suhtleja ning seltskonnainimene, Rotalia korporant ja sõpru oli tal eri mandritel sadade kaupa, kellele lisandusid Eestisse pääsemisel leitud tutvused. Ja erinevalt end kosmopoliidiks kuulutanud Kaplinskist on Grabbi olnud ning jäänud veendunud eesti rahvuslaseks.

Mis oli siis ühist neil kahel, kes väljastpoolt vaadatuna näivad nii erinevatenä? Teatmeteosed jutustavad üht ja teist, kuid retsensendi arvates on kõige põhilisemaks ühistunnuseks see, et nad mõlemad pärinesid nüüdseks lõplikult hävitatud ainsa ja õige Eesti Vabariigi eliidist, mis kehvadest tsaariaegsetest oludest oli üürikesse kahekümne aasta jooksul tõusnud arvestatavale tasemele. Ei ole enam seda riiki ega eliiti, praegu asendab seda hangeldajatest, veiderdajatest ja kantseldajatest (bürookraatidest) koosnev *establishment*, inimesed ilma igasuguse päritolu ning minevikuta, kelle koledaid lõustu saab silmata iga-aastaselt „paabulindude paraadil”.

Hellar kasvas üsna tolle endise eliidi tipus, tema isa oli kolonel Herbert Grabbi, president Konstantin Pätsi vanem käsundusohvitser, ristiisaks kindralmajor Aleksander Jaakson, meie Sõjavägede Staabi viimane ülem. Ja Hellari lapsepõlvkodudeks olid Kadrioru lossi administratiivhoone (mida nüüd millegipärast presidendilossiks nimetatakse) ning suviti Oru lossi komandandimaja. Peeter Olesk oli kunagi kerge etteheitiga („Tartu vaimu” rudiment?) lausunud: „Sellest pole midagi, et Päts sul pead silitas, oleks Tammsaare silitanud!” Ja Hellar vastanud imestunult:

„Aga miks ta ei silitanud, Erik Hansen oli ju minu pinginaaber ja ma käisin pidevalt nende pool.” See seik viitab, kui lähedased olid võim ja vaim tol ajal, mil Ants Laikmaa võis Kadrioru lossi sisse astuda, „et vana Pätsiga mõni sõna juttu ajada”, ning Karl August Hindrey sai presidendile kingituseks tuua oma-püütud suure Pühajärve kala. Kolonel Grabbi vangistati 1941. aastal ja mõrvati koos kümnete teiste Eesti ohvitseridega Norilskis, 15-aastane Hellar koos ema, vanaema ja noorema vennaga pääses Saksamaale ja sealt edasi Ameerikasse.

Kui Hellar Grabbi juured on Tallinnas ja Põhja-Eestis, siis Jaan Kaplinski põlvneb ema poolt vanalt Liivimaalt. Tema emaisa Jaan Raudsepp oli Tartus tuntud raamatukaupmees, ühiskonnaja poliitikategelane, keda sageli välimuse poolest tema erakonna liidri Jaan Tõnissoniga segi aeti. Kuigi ka Jaani isa, Tartu ülikooli poola keele lektor Jerzy Kaplinski vangistati 1941. aastal ja hukkus kuskil Venemaal, jäi vanaisa perekonnaga siiski küüditamata, ehkki pidi raugapõlves öövahina endale elatist teenima. Säärased lapsepõlvkodud pidid paratamatult mõlemat meest kujundama ja vormima ning nende hinges ühesugused kandlekeeled helisema panema.

Mida nad kirju vahetades taotlesid? Kui Kaplinski lähetas 2. märtsil 1965 esimese kirja Grabbile, ei taotlenud ta peale tutvumise esialgu midagi. Aga Grabbi pakkus oma vastuses kohe talle abi raamatute saamiseks. Ning kirjavahetuse jätkudes sagenevad Jaani raamatusoovid. Tema auks peab ütleva, et midagi muud ta ei tahtnudki, erinevalt üha tugevnevast kodueestlaste väärarvamusest, nagu oleksid kõik väliseestlased padurikkad, kellelt võib tellida kõike, aga eeskätt asju, asju ja veel kord asju üha enam materialiseeruvad sovetiühiskonnas. 1950. aastate esimesed pakid sisaldasid küll pesu-

pulbrit, makarone ja kaerahelbeid, aga juba 1960. aastatel hakati saatma peamiselt riideesemeid. Räägitakse, et mõned pensionist ilma jäetud eestiaegsed vanaprouad elasid tütarde saadetud naistehilpude müügist priskelt ära.

Kaplinski lugematud raamatutahtmised jätavad üsnagi kummalise mulje, sest vaevalt et keegi teine peale tema ja võib-olla Uku Masingu neid eranditult ingliskeelseid teadusteoseid luges. Ja raamatute ning ajakirjade temaatika oli ka veidravõitu: ikka ja jälle indiaanlased, keldid ja muistsed rahvad. See oli puhtakujuline enda isiklike huvide rahuldamine. Ning juba kirju lugedes hakkas mind painama küsimus: kust võttis Hellar Grabbi nende üsnagi kallihinnaliste teoste ostmiseks ja saatmiseks raha, kui ta oma kirjades pidevalt kaebab rahapuudust? Kui sõber Hellar mulle järjekordselt Ameerikast helistas, küsisin seda temalt otse. Ja ta vastas samuti otsekohele, kuid siin ei hakka ma teda tsiteerima, ehk jõuab ta veel ise sellest kirjutada. Ütlen vaid nii palju, et tema vastus klappis täielikult minu oletustega. Ja siit jõuamegi küsimuseni – mida tema oma tegevusega taotles?

1960. aastateks jagunes aktiivne pagulaskond laias laastus kolmeks. Esiteks eestiaegsed inimesed, väga suurelt osalt meie juhtivatesse kihtidesse kuuluvad, kellest kujunes ka pagulaste poliitiline juhtkond. Teiseks sõjamehed, kes Saksa või Soome mundris olid tegelikult võidelnud meie kodumaa orjastajate vastu. Ja kolmandaks pagulusse jõudnud lapsed ning noorukid, kellel ei jäänud maha positsioone ega varandusi, samuti mitte ristideta haudadesse jäänud relvavendi, kuid kellel oli kaassas vankumatu rahvuslik vaim. Kui neil silmad pähe tulid ja nad ülikoolidesse jõudsid, kujunes suurest osast noorimast põlvkonnast end radikaaldemokraatideks nimetav grupeering (keda Voldemar Kures oma päevikutes küll sotsideks sõimab). Nad hakkasid

andma välja ajakirja Vaba Eesti, mille numbroid Peep Ilmet mulle ülikooli raamatukogu erifondist salaja lugeda tõi. Leidsin sealt paljugi lugemisväärset ja eks tekkinud ajakiri Mana samuti sellelt pinnalt. Nagu väidavad diasporaade uurijad, neljandat põlvkonda tavaliselt ei tulegi. Meie osas oli selleks Toomas Hendriku poolt tabavalt nimetatud „safari-eestlus”, kui eesti üritustel pursiti küll püüdliselt eesti keelt rääkida, ent esimesel võimalusel mindi tagasi rootsi või inglise keelele.

Neil noortel pidi paratamatult tekki- ma tülgestus pagulaspoliitikute pideva purelemise ja liivakastimängude vastu ning nad hakkasid otsima uusi teid kaotatud kodumaa toetamiseks ja abistamiseks. Vesteldes tollaste pagulasnoortega ja lugedes nende mälestusi, hakkas mul kujunema arusaam nende küllaltki omapärase vormi omandanud rahvuselusest, milles mind lõplikult veenis Rein Taagepera suurepärase mälestusteos „Määravad hetked”. Esmalt jahmatas mind selles raamatus tõik, kuivõrd sarnased olid jutud, mõtted ja lauludki eesti üliõpilastel Ameerikas noorte eesti poliitvangide omadega Mordvas. Ja kui meie oma viimast vangilaagris loodud poliitilist organisatsiooni nimetasime Eesti Uusrahvuslaste Liiduks rõhutamaks erinevust kaotatud Eesti poliitilise rahvuselusega, siis Ameerika mandril kujunes kummaline segu Jannseni „armsast eestivendlusest”, üliõpilasorganisatsioonide absoluutselt erapoolikust kambakraatiast ja ahtakeses pagulasühiskonnas omandatud kogemustest, mis päädis juba otse rasistliku veendumusega, et ükski eestlane ei saa teisele eestlasele midagi halba teha, kõik halb tuleb „venelastest”. Nad oleksid võinud kuulata rohkem oma vanemaid, kes olid esimese punase aasta koledused üle elanud ja Läände põgene- nud just uute koleduste eest. Ning vanemad teadsid suurepäraselt, et Tartu vangla, Kuressaare lossi, Patarei sauna

ja Kautla veretöö mörvarid olid oma su- guvennad, hävituspataljoni- de kuritegu- dest rääkimata. Siin võis oma kaasmõju olla ka USA olupoliitilisel valelikkusel, mille keelepruugist Teise maailmasõja ajal kadus sõna „kommunistid”, mida asendasid „venelased”, algul positiivses, hiljem negatiivses tähenduses.

Nii või teisiti hakkasid need noored, kellega ka Hellar Grabbi liitus, otsima suurte sõnade tegemise asemel konkreetseid teid kodumaaga kontakteerumiseks, millest üks kindlaim oli kodumaa külastamine. Ent siin pörkasid nad „pagulasladviku” jäigale vastu- seisule. Viimane kuulutas orjastatud kodumaal käimise otse reetmiseks ja N Liidu anneksiooni tunnustamiseks. Võiks küsida, mida oli tunnustada või mitte tunnustada kodumaalt põgene- nud pagulastel, kellest enamasti olid selleks ajaks saanud asupaigamaade kodanikud? Selline tunnustamine on ja jääb ikkagi riikide prerogatiiviks. Ja kui meil viimastel aastakümnetel on mõ- dutundeta ülistatud USA Riigideparte- mangu mittetunnustamispoliitikat, siis kuhu jäävad Teherani, Jalta ja Potsda- mi alatud kokkulepped, millega kogu Ida-Euroopa, Baltikumist rääkimata, anti Stalini režiimi meelevalda?

Tahes või tahtmata tekib mõte, et pagulaste juhtkonda oli sokutatud mõni hästivarjatud KGB „mutt”, sest kõige rohkem pelgas pagulaste massilist tul- va kodumaale Pagari tänava asutus. Ühe Hellar Grabbi sai ööl ja päeval nuhkidega ümbritseda, aga kui sää- raseid Hellareid oleks olnud sada? Või tuhat? KGB oleks siis tõsiselt jänni jää- nud, sest iga väliseestlane avaldas mõju juba oma kohalolekuga. Täpselt samuti nagu soome vabatahtlikud Vabadussõja alguses.

Kui tagasi tulla eelviidatud kodu- maaga kontakteerumise materiaalse külje juurde, siis peab tõdema, et 1960. aastateks oli USA Luure Keskagentuu- ril mõistus ühest teisest kohast lõpuks

pähe tulnud ning kulukate ja pidevalt läbikukkuvate luuremängude asemel hakati tegema sedasama, mida bolševikud olid 1917. aastast alates läänemaailmale teinud, seda mürgitades ja määändades. Sellist tegevust võib nimetada ideoloogiliseks diversiooniks ja see oli ootamatult edukas. Iga kirjavahetus, raamatusaadetis või külaskäik murendas kommunistlikku režiimi natukehaaval ja raudne eesriie hakkas muutuma auklikuks. Põhiosa selles tegevuses oli muidugi CIA finantseeritud raadiojaamad, kuid nende poolt eetrisse edastatav oli siiski ainult propagandistlik monoloog, palju tulemuslikum oli isikutevaheline dialoog. Ameerika Hääle eesti saadete juhataja Vello Ederma küsis kunagi minult oma raadiojaama kohta hinnangut. Vastasin, et kuulasin seda poisikesest peale ja üldiselt uskusin, ent lõplik tõde avanes mulle 1990. aasta paiku: „Te rääkisite meile küll tõtt, aga mitte kogu tõtt ja see, mida me olime pidanud kommunistide häbematuks valemiseks, osutus samuti tõeks.”

Ning kui lõpetuseks küsida: mida kirjasõbrad oma tegevusega saavutasid, siis tuleb kurvastusega nentida – mitte

midagi! Kui USA administratsioon taipas, et armastatud Gorbi impeeriumi ei õnnestu jõuga koos hoida, lasti käiku teised vahendid ning stsenaariumid, mille tulemuses elame praegu – mammonistlikus sundtarbimisühiskonnas, mida varjab pseudodemokraatlik viigileht. Üldiselt eluvõraks peetud Kaplinski oskas siiski sattuda selle uue riigi parlamenti, mille eest talle praegu makstakse 20 tavapensioni kuus, Grabbi ei saanud oma elutöö eest sedagi (mõni orden ja preemia talle siiski anti), ehkki aitas oma sõbra Jüri Toomepuu ootamatult edukat valimiskampaaniat korraldada. Aga võib-olla ei tahtnud ta ise end nende struktuuridega siduda? Nagu mina ütlesin Linnart Mällile, kes tuli 1995. aastal mind agiteerima mingis nimekirjas kandideerima: „Ma ei taha samasuguseks seaks muutuda nagu need, kes seal praegu istuvad!” Linnart pahandas: „Mina ei muutu!” Ja mina ütlesin: „Jutt polegi praegu sinust, ma kardan iseenda pärast.”

JAAN ISOTAMM